

SKL demokratidagen 14 mars. Föredrag av Maciej Zaremba

Jag tänker tala om en mycket aktuell fråga.

Den 5 november 1937 berättar Adolf Hitler för första gången för arméledningen om sina planer på storkrig. Generalerna blir chockerade. Det är först nu som de inser att Hitler faktiskt är Hitler. De ville ha upprustning, men de vill inte ha krig, som de tror att Tyskland skall förlora. Stämningen är upprörd. Det är de högsta befälhavarna som opponerar sig skarpast: krigsministern von Blomberg och fältmarskalken von Fritsch. Armén är hierarkisk, det mest hierarkiska som finns i Tyskland. Hitler inser att om han avskedar dessa två riskerar han en officersrevolt. En sådan är mycket riktigt under uppsegling. Arméns toppskikt är det sista i Tyskland som han ännu inte kontrollerar.

Hitler avskedar ingen. Men två månader senare sprids rykten att von Blombergs hustru har ett förflutet som prostituerad, samtidigt som ett falskt vittne påstår att fältmarskalk von Fritsch är homosexuell.

Jag kan höra de lågmälda samtalen i officersklubbarna. *Was denken Sie, herr General? Ja... ich weiss nicht*man spetsar öronen, hör sig för. Fingret i luften... Ännu står ödet och väger. Ännu krävs det inte ett heroiskt mod för att gå emot strömmen. Man kunde tänka sig att fem generaler tar till orda och deklarerar fullt förtroende för sina chefer. Men det blir inte så. Dessa två blir övergivna, tvingas lämna sina poster. Och därmed är det avgjort. Veckorna därpå avskedas eller förflyttas 60 andra generaler och Hitler gör sig själv till ÖB. Arméns rygg är bruten.

Historien, har någon sagt, är summan av de händelser som hade kunnat undvikas. Inget är förutbestämt, men allt hänger samman.

Av historien ovan kan man dra en pessimistisk slutsats. Världens öden avgörs av många små händelser som ingen förmår överblicka medan de pågår. Man kan också dra en uppfordrande slutsats. Att allt vi gör och säger spelar roll. Till exempel om vi väljer att sitta tyst eller protestera när vi hör förtal.

*

Det är var inte av en slump som jag valde en tidsbild ur katastrofhistorien. Allt tyder på att vi bevittnar slutet på en epok. I sextio år såg det ut som om världen höll på att sys ihop med allt tätare band av fridsbevarande förpliktelser. Det vi nu ser är att dessa sömmar sprätts upp.

Den internationella rättsordningen är på reträtt. Man trodde att medlemskapet i EU var en garanti för att medlemsländerna skulle vårda rättsstaten och de medborgerliga friheterna. Men när så inte sker – i Ungern och i Polen – tycks EU ur stånd att beivra sveken mot fördragen. Man trodde att den Internationella Brottmålsdomstolen i Haag, inrättad 2002, skulle ha avskräckande verkan på krigsherrar världen över. Sedan dess har en rad länder dragit sig ur, bland dem USA, Israel, Ryssland, Kina, och nu senast Sydafrika.

I elva år i rad har också friheten varit på reträtt, inte bara i världen i stort utan också i den demokratiska världen, i Europa och USA.¹ Här är det dock ingen som tar makten med våld, det är demokratierna som väljer auktoritära ledare, som antingen öppet lovat att inskränka demokratin, eller gör det så fort de erövrat makten.

Demokratin ser ut att kunna avskaffa sig själv. Kan man säga så – eller en det en självmotsägelse?

Det beror på vad man menar med demokrati. Jag är rädd att om man frågade folk här ute på Ringvägen skulle många svara att det är motsatsen till diktatur. Allmän rösträtt och majoritetsstyre. Kanske skulle några lägga till yttrandefrihet. Men bara en minoritet skulle spontant svara säga att demokratin är folkvälde - begränsat av lag, domstolar och oavsättliga domare – och även av sådant som vi aldrig röstat om, medborgerliga fri och rättigheter.

Man kunde spetsa till det: Om jag just nu känner mig fri, inte fruktar för att få problem med myndigheter på grund av vad jag tänker säga i detta föredrag, så är det inte i första hand för att jag får lov att rösta om halvtannat år, utan för att det finns lagar som respekteras av polis, politiker och myndigheter. Forskningen visar att det är just detta – professionella och okorrumperade myndigheter och goda lagar, som gör att människor känner sig fria och att välståndet växer. Forskarna kallar det ”qog”. *Quality of government*. Det är inte bara goda lagar och självständiga domstolar. Det är pålitligheten hos all förvaltning. Ni som sitter här förväntas svara för det. Låt mig för enkelhetens skull kalla det rättsstat. Och låt mig spetsa till det ännu mer: *rättsstat utan folkvälde är redan halv demokrati. Folkvälde utan rättsstat är ingen demokrati alls.*

Det vi nu ser på många håll är hur demokratins ena ben – folkvälde – används för att sparka undan det andra – rättsstaten. Det som förenar Donald Trump, Nigel Farage, Jaroslaw

¹ <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2017>

Kaczynski och Recep Erdoğan, men också Marine Le Pen – är att de ställer folkväldet MOT rättsstaten. Rättsstaten framställs som något ofolkligt, elitiskt, byråkratiskt, dyrt, det hindrar folkets vilja från att slå igenom.

Det som förenar alla dessa politiker är inte i första hand deras syn på invandring, minoriteter eller aborter. *Det är att de vill förändra statskicket.* I deras tappning är demokratin detsamma som folkets vilja – som *de ensamman företräder* - och som inte får hindras av några andra auktoriteter. ”De är ju inte valda”- säger Kaczynski, som förklaring till varför hans parti inte behöver finna sig i författningsdomarnas utslag. Marine Le Pen trotsar lagen, hon vägrar låta sig förhöras (hon är misstänkt för missbruk av EUP-medel). ”Enemies of the people” skriver brittiska tabloider om de tre domare som fastslog att parlamentet måste få godkänna villkoren för Brexit. Samma uttryck använder Donald Trump om New York Times. Geert Wilders talar om ”fejkdombstolar”. Och om Donald Trumps inställning till rättsstaten behöver jag inte berätta. Här hemma säger SD:s Björn Söder att hans parti ”utgår från demokratibegreppet som det står i sin egentliga betydelse, det vill säga att folket styr”. Allt annat är ”politiska värderingar”.

Det här är inte vad vi brukat kalla populism. De är något nytt. De gamla populisterna som Ny demokrati eller Gleestrup i Danmark var bondfångare, men höll sig inom systemet. Den nya populismen är revolutionär. Steve Bannon utlovar ”en nedmontering av den administrativa staten”. Marine Le Pen kräver en ny grundlag, som skall beslutas genom folkomröstning och tillåta att en mängd frågor avgörs direkt, genom folkomröstningar.

”Au nom du peuple” står det på varje sida av Le Pens program. ”I folkets namn.” Det är det andra som skiljer de nya populisterna från de gamla. De inte bara företräder folket – *de är* folket, dess *enda* sanna röst. De andra, folk som tycker annorlunda, har inte bara fel – de är folkets fiender, förrädare eller främmande agenter, i bästa fall en elit som är skild från folket, parasiterar på det och konspirerar mot dess intressen. Det står i Le Pens program att alla andra partier ”försöker förstöra” Frankrike (*cherche à détruire*). Det heter från Kaczynskis parti att oppositionen går Tysklands ärenden. Fienden är inte bara invandrarna eller EU, fienden finns mitt bland oss, kanske din granne. Därför är det nya populismen alltid antidemokratiskt, hur många försäkringar om motsatsen man än har i sitt program. På samma sätt som kommunismen fränkänner den olikvärdiga en legitimitet. De som tänker annorlunda tillhör ju inte folket. ”En sämre sort polacker” säger Kaczynski om oppositionen, ”med landsförräderi i arvsanlagen”.

Nationen består av endast två läger: de ohjälpligt ruttna ”eliterna” och det av naturen sunda folket. Allt annat underordnas denna moraliska tvekamp där folket har rätt vad folket än vill: kasta ut muslimer, införa sharialagar eller förbjuda aborter. Populismen må vara höger eller vänster men fienden är gemensam: den liberala demokratin som bejakar pluralism och vägrar folkomrösta om mänskliga rättigheter.

*

”Äntligen” twittrade Jimmy Åkessons sekreterare Alexandra Brunell när självmordsbombaren Taimour Abdulwahab sprängde sig själv på Bryggargatan i december 2010.

Ibland säger en tweet mera än ett helt partiprogram.

Det är det som skiljer ledarna för SD, Front National, det polska PiS, Orban, Erdoğan och Trump från alla andra. Deras affärsidé stavas *fruktan*. Det är bara bland dessa ”patrioter” som en terroristattack mot det egna landets medborgare välkomnas med ett ”äntligen”. Men det vore idiotiskt att tro att deras väljare reagerar likadant. Här finns själva nyckeln till ett klokt bemötande av den nya populismen. Man får inte dra makthungriga demagoger och deras väljare över en kam.

*

Hittills har europeiska populisterna tillämpat de små stegens strategi. De utgick ifrån att demokratins värden var så starkt förankrade att de inte kunde utmanas direkt. Alltså måste man tills vidare spela på den liberala demokratins villkor. Det gällde att rensa ut de mest frispråkiga, framstå som sansad, tala fint och inte i provocera i onödan. Under sin valkampanj 2015 försäkrade Jaroslaw Kaczynski att hans parti respekterar rättsstaten och pressfriheten.

Jag fruktar att Trumps seger ändrar på detta. Han visar att demokratins konsensus är mycket bräckligare än vi trott. Han visar att insikten om att folkvälde utan en rättsstat blir en despoti är svagt förankrad. Alltså kan man skjuta rakt på domstolar och andra institutioner utan att framstå som antidemokrat. Hans beundrare i Europa har redan lärt av detta.

Tänk efter hur fort det gått. Vem kunde för ett år sedan tro att CIA skulle framstå som ett värn för den amerikanska rättsstaten?

*

Vad finns det för motmedicin?

Vi är halvvägs i föredraget, dags för en god nyhet. Sveriges immunförsvar är måhända inte gott, men bättre än de flestas. Det stavas *tillit*. Svenskar litar på medmänniskor i mycket hög omfattning, så det är ganska svårt att övertyga oss att grannen är en parasit och staten består av korrupta eliter. Det har tagit många sekler av relativ jämlikhet och lagstyrelse att skapa denna kvalitet, som samtidigt gynnat den ekonomiska utvecklingen: Litar man på varandra minskar transaktionskostnaderna i samhället och folk kan lägga energin på produktivt samarbete i stället för att lägga tid och kraft på att skydda sig mot bedrägerier eller muta tjänstemän. Människor med hög tillit är också mindre mottagliga för konspirationsteorier.

Professor Bo Rothstein jämför tilliten med ett korallrev. Det tar mycket lång tid att bygga upp, tål en hel del skit, men när det väl kollapsar så går det snabbt – och effekterna blir katastrofala.

Sedan ett drygt decennium minskar tilliten i Sverige, låt vara från mycket höga nivåer.

Eftersom det än så länge inte finns någon forskning om vad försvagningen av tilliten kan bero på, må jag vara tillåten att spekulera i hur den bäst kan bevaras, vilket jag alltså tror är det bästa vaccinet mot populismen.

Bo Rothstein hävdar att tilliten kommer uppifrån. Det är genom att behandlas opartiskt och korrekt av myndigheter som vi övertygas om att också grannen är ett lita på. Det verkar också populister ha förstått. Som vi har sett står misstänkliggörandet av rättsstaten högt på deras agenda.

Det låter kanske inte särskilt spännande som projekt, men jag tror att mot bakgrund av det som hänt i USA, Ungern och Polen, borde vi göra oss mycket mer medvetna om rättsstatens betydelse för demokratin. Hittills har rättsväsendet inte gjort någon reklam för sig, men det är på tiden. Polska jurister klandrar sig själva för att polackerna inte förstått att gå man ur huse för att försvara domstolars självständighet, och snart kan det vara för sent. Jag tror att rättsväsendet står inför en pedagogisk utmaning: förklara för oss på vad sätt rättsstaten är halva demokratin, visa på poängen med oavsättliga domare och maktindelning. Jag noterar att presidenten för Svea Hovrätt Fredrik Wersäll har insett problemet. I en artikel i SvD säger han att Sverige inte är immunt mot det som hänt i Polen, att man så länge det råder ”goda tider” – alltså innan det är för sent - bör stärka domarnas oberoende från den politiska makten. Det är exempelvis inte hälsosamt att regeringen - genom JK – kan åtala en domare.

Hur lyfter man fram rättsstaten? Det kan bara rättsstaten själv göra. Göra sig mödan att förklara varför man dömt som man gjort, ägna sig åt folkbildning i media, förklara rättsprinciper. Jag vet att sådant anses mindre fint av domarkåren. Men det är det bästa sättet att motverka själva ledmotivet i populistisk politik – nämligen övertygelsen att man kan inskränka andras rättigheter utan att de egna lider skada.

*

Vi har under de senaste åren sett en rad uppseendeväckande fall där höga myndigheter inte betett sig som man hade rätt att vänta. RRV, Karolinskas styrelse... Det skandalerna har gemensamt är att myndigheterna tycks ha anammat en företagskultur. Själv skrev jag häromåret en artikelserie om hur anammandet av det s.k. New Public Management (NPM) höll på att underminera patienters förtroende för sjukvården, personalens professionalitet och förtroendet för landstingen.² Det är inte uteslutet att också dessa frustrationer bidrar till att göda populismen.

Notera för övrigt att själva filosofin bakom NPM är ett förnekande av tilliten, en misstroendeförklaring. NPM-ideologin säger att man inte kan lita på att vårdpersonalen gör rätt saker av sig själva: de måste styras genom morötter och piskor, prislistor och menyer.

Det kan tyckas långsökt - att detta med att ge skjutsköterskor rimliga arbetsvillkor och uppgifter i nivå med deras kompetens - skulle vara en verksam metod att motverka populismen. Men i ett visst läge kan populismen dra till sig alla som upplever förödmjukelse och maktlöshet. Och som vi minns är historien summan av de händelser som hade kunnat undvikas.³

*

Ett av skälen att demokratin fungerat så länge och väl är att den varit trög, representativ och ganska personlig. Trögheten innebar att den akuta folkviljan, stundens majoritet, aldrig fick genomslag. Trögheten är det som räddar folket från dess sämre jag. När våra lustar traggplats genom kommittéer och utskott blir det i regel en ruttent kompromiss, precis som det

² <http://www.dn.se/stories/stories-kultur/den-olonsamma-patienten/>

³ Jag vill starkt rekommendera professor Göran Arnkvists artikel i SvD den 20 januari, där han visar vad som händer med organisationer vars ledning rekryteras bland människor utan erfarenhet av kärnverksamheten.

skall vara. Och demokratin har varit personlig, åsikter bars av konkreta individer, inte av IP-adresser. Det är svårt att demonisera en ståndpunkt när den har ett mänskligt ansikte.

Jag menar inte att populisterna skulle vara otänkbara utan de s.k. sociala medierna (som just nu verkar närmast asociala). Men de skulle vara mindre sannolika, de skulle möta mer motstånd. För trettio år sedan var det ganska tidsödande att trumma ihop en mobb. Man måste ringa runt, komma överens om tid och plats, ta hänsyn till vädret... Idag kan mobben sättas igång när som helst på dygnet. Tre personer kan åstadkomma något som ser ut som en rasande riksopinion, och de kan alla sitta i Kristianstad. Eller i Moskva. Varannan svensk hämtar numera sina nyheter från en åsiktsbubbla på Facebook.

I 250 år har vår tryckfrihet fungerat ganska väl, tack vare lagfädernas grundidé: att det alltid finns någon som är ansvarig för det som publiceras. Är författaren anonym går man på förlaget. Kan förlaget inte hittas går man på tryckaren. Internet kringgår den principen. Men riksdagen har på 20 år inte orkat att anpassa lagens bokstav efter verkligheten. Det kan visa sig bli en ödesdiger underlåtelse.

Slutligen – vad har invandringen gjort med tilliten?

Forskarna pekar på att tilliten är lägst i multietniska områden som Malmö eller Sundbyberg. Inget konstigt med det. Folk är förstås osäkra på om de andra, som verkar så olika, följer samma regler som de själva. Och ibland gör de faktiskt inte det.

Dessutom innebär flyktinginvandringen att Sverige får tillskott av människor från länder med extremt låga nivåer av s.k. "sval tillit" men desto högre av en "het tillit". Skillnaden är mycket viktig för att förstå vad det är som pågår. Den heta tilliten gäller den lilla gruppen. Familjen, klanen, släkten, de enda man kan lita på och måste därför vara lojal mot. Eftersom det större samhället är ruttet. Den svala tilliten, den nordiska, frukten av århundradens stabila rättsstater, gäller tvärtom myndigheterna och därför också helt okända människor.

Själv kommer jag från ett land med het tillit. Det tog mig ett par decennier att inse att svenskar inte var naiva som litade på sina myndigheter. De hade goda skäl. *Det är när man inser det och börjar handla därefter, som man blir svensk till sinnet. Men man inser det aldrig om man inte blir rättvist behandlad.*

Det finns en annan sida av detta med invandring och tillit. Jag tror inte att våra populisterna skulle ha så många sympatisörer om folk som haft synpunkter på invandring och integration bemöttes med blanka vapen. Det vill säga med respekt och öppen diskussion. Det var inte riktigt så. Frågan utlöste en auktoritär reflex hos partierna. Av oro för att diskussionen

skulle spä på främlingsrädslan valde man länge att avfärda nästan all problematisering av invandringen som illegitim. Som illvillig. Människor som hade konstruktiva invändningar mot integrationen, men inte kunde uttrycka dem på akademiskt språk, fann sig i att bli hopbuntade med figurer som ville hålla Sverige rent från främmande folkslag. Det märktes ord och det antyddes dolda agendor. Det var inte riktigt klokt, det var faktiskt idiotiskt. Demokrati kan inte försvaras med mobbning eller flockmentalitet.

Om någon tycker att jag överdriver – läs denna bok: Cheko och Nalin Pegguls ”Jag är ju svensk”. Man behöver inte hålla med om allt för att tycka att den tar upp de viktigaste frågorna. Lika intressant som det som står i den – om svårigheten i att bli svensk, om ”det mångkulturella dramat” i förorter som Tensta, är det faktum att Pegguls tvingades ge ut boken på eget förlag. Ingen ville ta i den. Ordfront tackade nej, liksom Norstedts, Natur och Kultur, ICA-förlaget, Leopard, Karneval och några till. Tydligen var det för kontroversiellt.

Den nya tidens frågor ses alltid som kontroversiella av dem som inte fattat att den gamla tiden tagit slut. Så låt det bli till ett försök att anlägga ett hoppfullt perspektiv på populisterna. Skulle man kunna säga att de – SD till exempel - på sitt förvridna sätt exploaterar helt grundläggande frågor – som nonchalerats av övriga partier?

I globaliseringens tidevarv måste gamla nationalstater uppgradera sina idéer om nationen. Det är en illusion att en nationell gemenskap fortlever av sig själv. När allting förändras så snabbt som det gjort måste gamla frågor besvaras på nytt. Vad är det som håller oss samman, vilka traditioner vill vi vårda och vilka är en black om foten, vad borde vi tro på gemensamt och vad som är upp till var och en. Vad är medborgarskap. Kan man bli medborgare utan ett gemensamt språk? Är det rimligt att det enda kravet för svensk medborgarskap är att man bott här tillräckligt länge och inte suttit på kåken? Vad kan man kräva av invandraren och vad kan invandraren begära av oss? Samt inte minst – vad för slags solidaritet är vi skyldiga varandra. Och varför. ”Alla människor är lika mycket värda”, säger vi. ”Jaha, och hur vet ni det?”, svarar populisterna. Här är jag rädd att många av våra politiker blir svaret skyldiga. De har aldrig på allvar behövt försvara demokratins principer. Litet för länge har litet för många tagit för mycket för givet.

Att vårda en gemenskap är inget som kan fixas av en kommitté. Det kräver politiker som kan appellera till både känsla, samvete och minne och som tänker mycket längre än till nästa val. Det är när de saknas som populisterna tar över.

Vad kan man göra? Mycket vore vunnet om vi kunde avstå från destruktiva debattmetoder. Det är populismen som vinner på polariseringen. Så låt oss spela på tilliten. Ett bra sätt är undvika adjektiv och ord som slutar på -ism. (Populism, till exempel.) Undvika dem helt och hållet. Testa det på nästa rast. När man inte får benämna tvingas man beskriva. Jobbigt i början, men kreativt i längden.

© Maciej Zaremba